

ПЕРЕВІРОЧНО-ФІЛЬТРАЦІЙНІ ТАБОРИ ТА РЕПАТРІАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ 1944–1947 РОКИ

Олександр Добржанський, Людмила Стрільчук

Не секрет, що Друга світова війна окрім численних жертв та руйнувань призвела до переміщення мільйонів людей, які із власної ініціативи чи через військові обставини залишили свої домівки, опинившись далеко не лше від них, але й за межами держав, громадянами яких були. Із завершального етапу війни, помірі деокупації окупованих нацистами території, перед радянським керівництвом постає непросте завдання: повернути на терени СРСР усіх вцілілих громадян, які опинилися, із різних причин, за межами держави. Така позиція пояснюється, щонайменше, декількома причинами: по-перше, Радянський Союз поніс величезні людські втрати у роки війни, а планована повоєнна відбудова країни катастрофічно потребувала людського ресурсу; по-друге, СРСР жодною ціною не міг допустити нової еміграційної хвилі, сам факт якої ніс пряму загрозу ідеологічному міфу про «найкраще життя в країні соціалізму».

А між тим, на території Третього рейху, за різними оцінками, перебувало від 9 до 13,5 млн. примусових робітників, так званих переміщених осіб (далі ПО), із різних країн¹, з них близько 5 млн. радянських громадян: в'язнів концентраційних таборів, військово-полонених, оstarбайтерів, біженців, тощо. Згідно документів Уповноваженого у справах репатріації станом на 30 листопада 1945 року вдалося з'ясувати, що нацистами було захоплено й вивезено на територію Німеччини 6 810 547 громадян СРСР, з яких 4 794 087 були цивільними особами, до того ж лише 3 559 132 особи були виявлені та взяті на облік, інших, 1,2 млн можна вважати такими, що загинули².

¹ Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третьому рейху. *Архіви окупації. 1941–1944. Держ.ком.архів України*: упоряд. Н. Маковська. К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 854–859.

² Стрільчук Л. Репресивна політика радянської влади щодо репатріантів у 1944 – 1953 рр. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр.* : колективна монографія / за ред. О. Калішук, Л. Стрільчук, та О. Разиграєва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 345.

На завершальному етапі війни радянські каральні органи уже мали відпрацьований механізм перевірки та фільтрації бійців Червоної армії, які побували у ворожому полоні чи на окупованих територіях, на даному ж етапі, постало питання про адаптацію цього досвіду до цивільних репатріантів, частка яких, у загальній кількості переміщених осіб, була значною. Автори дослідження свідомо уникають аналізу особливостей репатріації радянських військовополонених, адже умови їх повернення та перевірки суттєво відрізнялися від перевірконо-фільтраційних заходів щодо цивільних. На наше переконання тема повернення в СРСР бійців Червоної Армії, що перебували у полоні потребує окремого аналізу.

А між тим, майбутні репатріанти розглядалися радянською системою, щонайменше, як «не благонадійні громадяни», або і, взагалі, як «вороги народу», бо ж перебування на ворожих територіях чи то у якості в'язнів концентраційних таборів, чи то остарбайтерів, а чи біженців, в СРСР розцінювалося як зрада. Тож, радянська тоталітарна система, плануючи здійснення репатріації, свідомо закладала репресивний характер самого процесу, аби у суспільства сформувати думку про «провину репатріантів перед радянською батьківщиною»³.

З метою організації процесів якнайшвидшої репатріації радянське керівництво приймає рішення про створення мережі органів репатріації в республіках і областях СРСР. Відповідне рішення було прийняте Державним Комітетом Оборони і закріплене постановою № 6457-сс «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею», що її ухвалили 24 серпня 1944 року⁴. Одразу після цього було вжито ряд заходів для організації прийому та розподілу репатріантів.

Початок процесу репатріації було покладено рішенням Ради народних комісарів від 4 жовтня 1944 року, яка прийняла ухвалу про повернення на Батьківщину радянських громадян, що опинилися

³ Стрільчук Л. Непам'ятання та політика пам'яті в Україні щодо репресій проти радянських репатріантів. *Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953)*: колективна монографія за ред. В. Ільницького. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 114.

⁴ Центральний державний архів Вищих органів влади та Управління у м. Києві (далі ЦДАВО Укр.). Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР/ доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р.). Ф. 2., оп. 7, спр. 1727, арк. 5.

в силу війни за межами батьківщини⁵. 23 жовтня 1944 року, Постановою Ради Народних комісарів СРСР було створено Управління Уповноваженого у справах репатріації – головний орган, силами якого було здійснено добровільну та примусову репатріацію громадян в Радянський Союз. Управління у справах репатріації очолив генерал-полковник Філіп Голиков⁶.

Уже перший досвід репатріації ПО на територію УРСР наприкінці 1944 року засвідчив надзвичайно важливу організаційну роль у цьому процесі центральних органів державної влади. Саме вони мали організувати та контролювати процес репатріації в межах Української РСР, забезпечення репатріантів роботою, житлом і харчуванням. Функції координатора цієї роботи в республіці покладалися на спеціально створену структуру Ради Народних Комісарів Української РСР – Відділ справах репатріації.

Відділи у справах репатріації організовано також при РНК РРФСР, України, Білорусії, Молдавії, Латвії, Литви, Естонії, на всіх діючих фронтах, при виконкомах Рад, території яких були у зоні окупації і гітлерівських військ. В Українській РСР особливі акценти робилися на прикордонні області, зокрема і на Волинську, оскільки саме ці регіони приймали на себе найбільший наплив репатріантів, які згодом розприділялися по інших регіонах країни.

Управління очолюване Ф. Голіковим провело величезну роботу по розшуку і поверненню радянських громадян на Батьківщину. За час своєї діяльності воно надало вищому керівництву країни 58 зведень про хід репатріації (з інтервалом у 10 днів)⁷. На жаль, як засвідчують архівні документи, інформація подавалася далеко не завжди за однією схемою, і з точки зору статистики не є досконалою.

Слід зауважити, що ще до завершення організації відповідних структур у Москві, почали створюватися репатріаційні органи в УРСР. Їх становлення припадає на кінець серпня 1944 року. Рішення про створення Відділу у справах репатріації радянських громадян у структурі Ради Народних Комісарів Української РСР було схвалене

⁵ Холодницький В. Репатріаційна політика Радянської влади на території Чернівецької області у 1944 – 1945 рр. *Вісник центру Буковинознавства*. Випуск 1. Чернівці, 1993. С. 173.

⁶ Udot O. Creation and functioninc of the filtration camps in the USSR 1944–1945. *KELM. Knowledge, edukatio, law,management*. Łódź, № 3 (19)/ 2017. P. 263.

⁷ Стрільчук Л. Репресивна політика радянської влади щодо репатріантів у 1944–1953 рр. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр.* : колективна монографія / за ред. О. Каліщук, Л. Стрільчук, та О. Разиграєва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 351.

спільною постановою уряду республіки й ЦК КП(б)У 31 серпня 1944 року. Цей документ за №1132/63—сс точно повторював назву схваленої кількома днями до цього постанови ДКО. Керівником нового структурного підрозділу в РНК УРСР цією ж постановою призначено Михайла Зозуленка⁸. Загальне керівництво органами репатріації в УРСР покладалося на заступника Голови РНК України Івана Сеніна⁹.

На виконання ухваленого рішення 11 вересня 1944 року РНК Української РСР постановою № 1191 затвердив структуру, тимчасові штати та посадові оклади працівників «Відділу з прийому та облаштування радянських громадян, які повертаються із звільненої Червоною Армією території»¹⁰. У структурі відділу передбачалося утворити 4 сектори: сектор із питань харчування та матеріального забезпечення репатріантів; сектор із перевезення населення; сектор із питань трудового та житлового влаштування репатріантів; сектор обліку. Штатний склад Відділу репатріації при РНК УРСР складав 12 осіб. Відділ очолював завідувач із посадовою платнею у 1500 крб. на місяць. Його заступник отримував 1400, а секретар відділу — лише 400 крб¹¹. Роботою окремих секторів відділу репатріації мали керувати завідувачі з статусом помічників завідувача відділом. Лише сектор обліку обходився одним працівником — референтом із обліку, з посадовою платнею у 650 крб. Цією ж постановою М. Зозуленко зобов'язувався до 25 вересня 1944 року укомплектувати штат відділу працівниками¹².

Як зазначає українська дослідниця процесів репатріації Н. Мелешко, рішення та призначення керівника відділу репатріації, зовсім не означало, що відповідальні чиновники в уряді Української РСР готові були одразу ж взяти на себе повну ініціативу та

⁸ Udot O. Creation and functioninc of the filtration camps in the USSR 1944–1945. *KELM. Knowledge, edukatio, law,management*. Łódź. № 3 (19)/ 2017. P. 263.

⁹ Пастушенко Т. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. НАН України. Ін-т історії України*. К., 2005. Вип. 9. Ч. 3. С. 124.

¹⁰ ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР / доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р.).). Ф. 2. оп. 7. спр. 1727, арк. 67.

¹¹ Мелешко Н.Б. Організація і початок діяльності відділу у справах репатріації Ради Народних Комісарів Української РСР (вересень–жовтень 1944 р.). URL: file:///C:/Users/G50/Downloads/gileya_2013_78_25.pdf

¹² ЦДАВО Укр. Копії довідок та посвідчень, виданих працівникам відділу репатріації після звільнення території України від німецької окупації (28 вересня 1944 р. – 9 листопада 1944 р.). Ф. 2. оп. 7, спр. 1733, арк. 68.

відповідальність у справі роботи з репатріантами не озираючись при цьому на Москву. 2 жовтня 1944 року І. Сенін надсилає листа на адресу керуючого справами РНК СРСР Я. Чадаєва, в якому просить дати роз'яснення з метою «правильної побудови роботи відділу, його прав і стосунків з іншими організаціями, вирішення фінансових, господарських й інших питань, пов'язаних із роботою відділу»¹³.

Враховуючи зволікання із відповіддю з Москви і не чіткість інструкцій, які згодом надійшли, як відповідь на лист І. Сеніна, напрошується висновок, що навіть найвище партійне керівництво не до кінця мало уявлення про складність і масштаби репатріації та зводили її, як правило, до роботи з фільтрації повернених, що за профілем мала здійснюватися органами НКВС СРСР у працюючих на той момент прикордонних перевірко-фільтраційних пунктах (далі ПФП).

Впродовж осені 1944 року відбувалося затвердження постійних штатів Відділу з прийому та облаштування радянських громадян, що повертаються із звільненої Червоною Армією території, керівник цього структурного підрозділу уряду УРСР М. Зозуленко формував персональний склад його співробітників¹⁴.

Про факт не чіткої роботи відділів у справах репатріації на початково-організаційному етапі свідчать численні документи фондів архіву. Зокрема, на початку вересня 1944 року Москва, у буквальному сенсі, «засипала запитами» республіканські та обласні відділи у справах репатріації, збірно-пересильні пункти (далі ЗПП) різноманітними запитами. Наприклад: «... терміново надішліть звіт про кількість репатрійованого населення, що прибуло із територій звільнених Червоною Армією на ЗПП...»¹⁵, – телеграми із таким

¹³ Мелешко Н.Б. Організація і початок діяльності відділу у справах репатріації Ради Народних Комісарів Української РСР (вересень–жовтень 1944 р.). URL: file:///C:/Users/G50/Downloads/gileya_2013_78_25.pdf

¹⁴ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Листування з Радою НК СРСР, народними комісарами і центральними установами СРСР, Радою Міністрів Російської РФСР, виконкомами обласних Рад депутатів трудящих і іншими установами УРСР з питань прийому і влаштування репатрійованих радянських громадян, що повернулися в Україну з німецького рабства (1 лютого – 14 грудня 1945 р.) Ф. 2. оп. 7, спр. 2995, арк. 6.

¹⁵ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1944 рік. Ф. Р-2., оп. 7, спр. 1728 Т. 2. Листування з облвиконкомами та іншими установами УРСР про роботу перевірко-фільтраційних пунктів по прийому, трудовлаштуванню та надінню матеріальної допомоги репатрійованим громадянам після звільнення територій України від німецької окупації. арк. 15.

текстом були розіслані 4 вересня 1944 року у Ковель¹⁶, Луцьк¹⁷, Дрогобич¹⁸ і т.д.

Слід наголосити, що для цивільних радянських репатріантів звільнених західними союзниками створювалися окремі збірно-пересильні пункти. Такі ЗПП було створено при 1–2-му Білоруських і 1–4-му Українських фронтах. Їх загальна кількість складала 100 таборів на 10 тис. чоловік кожен, з них 55 – на території України (на Волині було облаштовано 4 ЗПП)¹⁹. Переважна більшість радянських репатріантів проходила перевірку і фільтрацію у фронтових і армійських таборах і збірно-пересильних пунктах Наркомату оборони і в перевірконо-фільтраційних таборах НКВД, частина військово-полонених – в запасних військових частинах²⁰.

Як показує аналіз наявних у архівосховищі документів впродовж осені 1944 року відділ у справах репатріації переживав період становлення. Перші документи, котрі засвідчують початок реальної роботи датуються жовтнем цього ж року, і стосуються організації і початку роботи перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС СРСР у Волинській, Львівській та Дрогобицькій областях Української РСР²¹. Саме тоді, очевидно відділ і розпочав свою безпосередню роботу. Судячи із тематики документів, працівники відділу репатріації виконували різноманітні доручення з перевірки роботи ПФП НКВС, організації пунктів харчування репатріантів у дорозі, перевірку готовності областей до прийому та облаштування ПО і т.ін.^{22, 23}.

¹⁶ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1944 рік. Ф. Р-2., оп. 7, спр. 1728 Т. 2. Листування з облвиконкома та іншими установами УРСР про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів по прийому, трудовлаштуванню та надінню матеріальної допомоги репатрійованим громадянам після звільнення територій України від німецької окупації, арк. 13.

¹⁷ Там само, арк. 9.

¹⁸ Там само, арк. 10.

¹⁹ Там само, арк. 32–40.

²⁰ Там само. 1947 рік. Ф. Р-2., оп. 7, спр. 5850. Доповідні записки і довідки працівників відділу у справах репатріації з питань репатріантів, тощо., арк. 3–9.

²¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР / доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р.). Ф. 2. Оп. 7, спр. 1727, арк. 5–7.

²² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Копії довідок та посвідчень, виданих працівникам відділу репатріації після звільнення території України від німецької окупації (28 вересня 1944 р. – 9 листопада 1944 р.). Ф. 2. оп. 7. спр. 1733. арк. 1, 3, 4, 7–9.

Розробляючи проєкт структури та штатів майбутніх обласних відділів у справах репатріації, в уряді республіки взяли до уваги чисельність потенційних репатріантів і функціональні обов'язки роботи з такими особами на місцях. За першим показником (кількість потенційних репатріантів), усі області республіки були поділені на три групи. До першої віднесли регіони, з яких окупанти вивезли понад 100 тис. громадян (Київська та Харківська обл.). До другої групи областей були віднесені ті, де нацисти примусово вивезли до 100 тис. громадян (Сталінська, Дніпропетровська, Полтавська, Кам'янець-Подільська, Львівська та Запорізька обл.). До третьої групи – області з кількістю потенційних репатріантів до 50 тис. осіб (Волинська, Вінницька, Тернопільська, Рівненська, Станіславська, Ізмайльська, Чернівецька, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Сумська, Чернігівська та Житомирська)²⁴.

Отже, ще до завершення війни в Європі, відділ репатріації розпочав свою роботу, і саме через його інстанції здійснювалося повернення в УРСР радянських цивільних переміщених осіб, їх подальша перевірка та фільтрація, трудовлаштування, тощо. Потік репатріантів, як засвідчують архівні документи, у період 1945–1946 років не зменшувався, то ж кількість представників репатріаційних органів у цей час збільшується.

Еміграційний дослідник В. Маруняк, стверджує, що до кінця липня 1945 року у фронтовій зоні Німеччини знаходилося близько 1 млн. радянських громадян і очікувалося поступлення через лінію розмежування радянських і союзницьких військ ще не менше як півтора мільйона людей. Радянські військовополонені в першочерговому порядку відправлялися вглиб СРСР, а цивільні репатріанти, часто у пішому порядку, відправлялися до кордону Союзу РСР²⁵.

²³ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, відряджених в області для надання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової окупації. Ф. 2. оп. 7, спр. 4233, арк. 36–45.

²⁴ Потильчак О.В., Мелешко Н.Б. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945-1953): організація, функції, діяльність. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. № 262. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. С. 115.

²⁵ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Том І. Роки 1945 1951. Мюнхен, 1985. С. 18–20.

Після перетину кордону цивільних репатріантів направляли в перевірко-фільтраційні пункти, які як правило створювалися у західних областях УРСР та БРСР – вздовж західного кордону СРСР. У Волинській області, наприкінці 1944 року, було створено два таких ПФП: у Любомлі та Володимирі-Волинському, у 1945 році ПФП створено і у Луцьку. У Ковелі, який був на той момент, найбільшим залізничним цетром, не лише Волині, а й Західної України, розташовувався збірно-пересильний пункт, куди із країн Європи масово переміщали цивільних репатріантів, щоби пізніше, після попередньої перевірки відправити до областей довоєнного проживання. Ковельський ЗПП, як засвідчують архівні документи, узяв на себе левову частку потоку цивільних репатріантів. Кількома місяцями пізніше ЗПП було створено і у Луцьку. Саме через ПФП та ЗПП створені на Волині та Львівщині проходила основна частина усіх радянських репатріантів, оскільки транспортна логістика та географічне розташування для репатріації ці області посідали найзручніше. Після першого етапу фільтрації цивільних репатріантів відправляли, для подальшої перевірки, у області їх довоєнного проживання оскільки проходження фільтрації за місцем довоєнного проживання значно спрощувало, а отже і пришвидшувало перевірку.

Аналіз архівних документів дозволяє зробити висновок, що головними напрямками роботи обласних відділів репатріації УРСР був прийом та облік репатрійованого населення, забезпечення та контроль медичного та санітарного обслуговування репатріантів, надання їм фінансової, речової та іншої матеріальної допомоги, працевлаштування, розгляд і вирішення скарг, заяв репатрійованих громадян та їхніх родичів, а також організація і контроль політично-масової роботи серед репатріантів^{26,27}.

3 січня 1945 року головною формою статистичної звітності про перебіг репатріації стали щомісячні «Відомості про кількість громадян СРСР примусово вивезених фашистськими загарбниками у період тимчасової окупації Української РСР і які повернулися на батьківщину». У діловодстві органів репатріації ця звітність отримала кодування – «Форма 4». Волинь, як і кожна область надавала інформацію щодо загальної кількості поверненців на перше число кожного місяця. Зокрема, вказувалася стать репатріантів, число дітей та осіб працездатного віку (від 16 до 54 років), а також людей старших

²⁶ ЦДАВО Укр . Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1945 рік. Ф. Р-2., оп. 7, спр. 4247. Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації. арк. 185.

²⁷ Там само, спр. 4256. Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації. арк. 117–29.

55 років²⁸. За такою формою статистичні звіти надсилали всі без винятку відділи у справах репатріації облвиконкомів.

Як зауважує Н. Мелешко, рівень уваги держави до органів репатріації обласного рівня дозволяє оцінити фінансування цієї сфери. Аналіз адміністративно-господарських, транспортних та інших витрат на утримання відділів у справах репатріації облвиконкомів показує, що впродовж 1945 року на згадані потреби було авансовано 13 868 596 крб. Із цієї суми зарплата штатних працівників 25 обласних відділів репатріації склала всього 649 800 крб., а фінансування службових відряджень посадовців відділів – 363 тис. крб. Документи архіву засвідчують, що решта коштів призначалася для покриття адміністративних, господарських і операційних витрат із прийому репатріантів, витрат на їхню санітарну обробку та перевезення²⁹.

Темою окремого дослідження може бути кадрова політика республіканського керівництва щодо комплектування керівного складу обласних відділів репатріації. Не вдаючись у детальний аналіз цього питання зауважимо, що головним чином це були колишні фронтовики, члени партії та партійні активісти. Фактично, основна маса із призначуваних на керівні посади в органах репатріації, мала фронтові поранення або інвалідність і не могла фізично працювати³⁰. Насправді, у налагодженні роботи обласних відділів з репатріації надзвичайно важливим був суб'єктивний чинник. Йдеться про те, що багато залежало від особистих і ділових якостей осіб, що очолювали відділи репатріації та фільтрації на місцях, від їх розуміння ситуації та власних ідеологічних переконань.

Серед проблем прийому репатріантів на Волині часто були і труднощі об'єктивного характеру. Наприклад, у одному із документів читаємо: « ...У зв'язку із тим, що станція Луцьк не є прохідною станцією тут відбулося велике скупчення прибуваючого контингенту, який чекає на подальше відправлення. Пункт харчування не організовано, люди

²⁸ Потильчак О.В., Мелешко Н.Б. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945-1953): організація, функції, діяльність. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* № 262. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. С. 117.

²⁹ ЦДАВО Укр . Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1945 рік. Ф. Р-2., оп. 7, спр. 3033. арк.. 1–33.

³⁰ Потильчак О.В., Мелешко Н.Б. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945-1953): організація, функції, діяльність. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* № 262. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. С. 116–117.

голодні. Відповідальність за організаційну роботу ПФП по Волинській області покладена на Левченка А.С.»³¹.

Через з припинення наприкінці 1946 року масового потоку репатріантів і скорочення обсягів роботи з ними, у березні 1947 року штати обласних відділів репатріації значно скоротили. Загалом, же обласний відділ залишався діючим до моменту ліквідації системи органів репатріації у січні – березні 1953 року³².

Наступни етапом після процесу репатріації – була фільтрація громадян. Важливо було, повернути в радянське суспільство повноцінних громадян, які не заплямували свою репутацію у роки війни, перебуваючи на окупованих територіях. У травні 1945 року ДКО прийняв постанову, що затверджувала 10-ти денний строк проведення реєстрації та перевірки цивільних репатріантів з подальшою відправкою їх на місця довоєнного проживання. Однак, на практиці це виявилось нереальним завданням, тому люди перебували у фільтраційних таборах від одного місяця до півроку, що значно перевантажувало ПФП³³.

Основна маса репатріантів проходила перевірку та фільтрацію в ЗПП НКО та ПФП НКВС. Виявлені «підозрілі елементи» направлялися для більш ретельної перевірки до спецтаборів НКВС, які пізніше отримали назву перевірконо-фільтраційні табори (далі ПФТ). Подальша доля цих людей – важка праця у виправних трудових таборах ГУЛАГу.

Як свідчать архівні документи, начальникам ПФТ було розроблено детальні інструкції, згідно із якими з числа репатріантів підлягали арешту і суду такі категорії: керівний і командний склад органів поліції, «народної міліції», «російської визвольної армії»; рядові поліцейські і всі, хто брав участь в каральних експедиціях; колишні військовослужбовці Червоної армії, які добровільно перейшли на бік противника; бургомістри, вищі фашистські чиновники, співробітники

³¹ ЦДАВО Укр . Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1944 рік. Ф. Р-2., оп. 7, спр. 1728, Т. 2. Листування з облвиконкома та іншими установами УРСР про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів по прийому, трудовлаштуванню та надінню матеріальної допомоги репатрійованим громадянам після звільнення території України від німецької окупації. арк. 16.

³² Потильчак О.В., Мелешко Н.Б. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945–1953): організація, функції, діяльність. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* № 262. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. С. 120.

³³ Удот О. Фільтраційні табори для радянських репатріантів на території України після Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія.* 2016. № 1. С. 89.

гестапо й інших німецьких каральних і розвідувальних органів; сільські старости, які були активними посібниками окупантів^{34, 35}.

В ході перевірок на кожну особу заводилася фільтраційна справа та запонювалися реєстраційні листки у двох примірниках, що чітко послідовується у архівосховищах. Фільтраційні справи – це досє на людей, які складалися із документів радянських установ, німецьких документів і матеріалів і документів союзних військ. До документів радянських установ входили особисті документи громадян, матеріали допитів, матеріали свідчень про діяльність особи, яка була під перевіркою, різноманітні характеристики, складені офіційними представниками влади³⁶.

У Центральному Державному архіві Вищих органів влади знаходимо цілу низку документів, котрі регламентують порядок проходження перевірки та фільтрації для різних категорій репатріантів. Зокрема, згідно директиви начальника тилу Червоної армії і Уповноваженого у справах репатріації від 18 січня 1945 року усі військово-полонені і цивільні особи, звільнені Червоною армією, підлягали направленню:

- цивільне населення – у фронтові збірно-пересильні пункти і прикордонні перевірконо-фільтраційні пункти НКВС. Із них після перевірки, чоловіки призовного віку – в запасні частини фронтів чи військових округів, всі інші – до місця постійного проживання;

- жителі прикордонних областей у перевірконо-фільтраційні пункти НКВС;

- офіцерський склад, який перебував в полоні – у спецтабори НКВС;

- військовослужбовці Червоної армії (рядовий і сержантський склад), які перебували в полоні, – в армійські збірно-пересильні пункти, після перевірки за встановленим у них принципом – в армійські і фронтові запасні частини;

- особи, що служили у німецькій армії і спеціальних стройових німецьких формуваннях, власовці, поліцейські та інші особи, які викликають підозри – у спецтабори НКВС;

³⁴ ЦДАВО Укр . Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5785. Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації, арк. 29–47.

³⁵ Там само, спр. 5832. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів у справах репатріації в областях Української РСР, арк. 40.

³⁶ Удот О. Фільтраційні табори для радянських репатріантів на території України після Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2016. № 1. С. 89.

– діти-сироти – в дитячі заклади Наркомпросів і Наркомздравів союзних республік³⁷.

Загалом, характеризуючи УРСР, як платформу для фільтрації радянських громадян, одним із особливісно-показових фактів, з нашої точки зору, є те, що ПФП, розміщені не у прикордонній зоні, або далеко від промислових центрів існували порівняно не довго.

По мірі звільнення від німецької окупації території Європи потік репатріантів збільшувався, що ставило на порядок денний пришвидшення їх перевірки, хоча б щодо осіб «які не викликають підозр». Зокрема, у директиві НКВС-НКДБ СРСР, адресованій у лютому 1945 року НКВС і НКДБ України, Головному управлінню прикордонних військ НКВС СРСР і Головному управлінню НКВС СРСР по охороні тилу діючої Червоної армії, зокрема, вказувалося: «У зв'язку з успішним наступом Червоної армії очікується великий наплив на перевірконо-фільтраційні пункти та перевірконо-фільтраційні табори НКВС ... Дозволяємо проводити спрощену процедуру перевірки в 5-ти денний термін стосовно осіб похилого віку, жінок з дітьми, з негайним направленням їх на постійне місце проживання. Чоловіків, які викликають підозру і потребують більш тривалої перевірки, – негайно направляти у спецтабори і НКВС»^{38,39}. Відповідальними за роботу перевірочних комісій було призначених уповноважених НКВС, або начальників військ охорони тилу⁴⁰.

³⁷ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2., оп. 7, спр. 4228. Листування з виконавчими міністерствами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами УРСР про роботу обласних відділів репатріації; ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2, оп. 7, спр. 4231. Листування з виконавчими міністерствами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами УРСР про роботу обласних відділів репатріації; ЦДАВО Укр. ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2., оп. 7, спр. 4232. Листування з виконавчими міністерствами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами УРСР про роботу обласних відділів репатріації; ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2., оп. 7, спр. 4233. Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (доповіді, записки, листи, тощо.).

³⁸ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2., оп. 7, спр. 5823. Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР, арк. 58–63.

³⁹ Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), ф. Р-18.33, оп. 5, спр. 30. Устрійство советских граждан возвращающихся на Родину из освобождённых территорий, арк. 19.

⁴⁰ Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор). Монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. С. 91–92.

Оскільки Українська РСР гостро потребувала трудових ресурсів через зруйнований війною економічно-промисловий потенціал, який, фактично, слід було відновлювати практично з нуля, більшість репатріантів для проходження подальшої перевірки направлялися в райони, які гостро потребували робочих рук. Поки відбувалася перевірка та фільтрація, усі репатріанти змушені були працювати на відбудові об'єктів промислової та цивільної інфраструктури. Окім того, УРСР, згідно статистики, втратила найбільшу кількість жителів за роки війни. Тому не дивно, що саме через Україну спрямовувався головний потік репатріантів⁴¹.

Як уже йшлося вище, на завершальному етапі Другої світової війни в прикордонній зоні Української РСР була організована та діяла ціла мережа установ репатріації для радянських ПО. Одними з перших з'явилися перевірко-фільтраційні пункти (ПФП), що знаходилися в оперативному підпорядкуванні НКВС СРСР, а в питаннях повсякденної роботи з репатріантами були підзвітні відповідним урядовим структурам республіки⁴².

Причинами організації такої категорії режимних установ НКВС, як перевірко-фільтраційні пункти, більшість дослідників убачають не стільки необхідність транзиту репатріантів через державний кордон СРСР, скільки важливість їх політичної та ідеологічної фільтрації. Результатом такої перевірки репатріантів мала стати ізоляція виявлених «злочинних елементів», «неблагонадійних осіб» і «підозрілих осіб».

Переходячи до більш конкретної розмови про репатріаційні процеси на Волині зауважимо, що місцем організації ПФП на Волині були визначені прикордонні міста – Володимир-Волинський, і Любомль. Згідно рішення НКВС СРСР ці пункти мали розпочати роботу вже 4 вересня 1944 року. ПФП НКВС на території України розміщувалися у прикордонній зоні на відстані кількох десятків кілометрів від лінії державного кордону СРСР, на залізничних шляхах, що вели з Польщі. Щоправда ПФП у Володимирі-Волинському становив виключення оскільки не мав прямого залізничного сполучення із закордонням⁴³.

⁴¹ Udot O. Creation and functioninc of the filtration camps in the USSR 1944–1945. *KELM. Knowledge, edukatio, law,management*. Łódź. № 3 (19)/ 2017. P. 263.

⁴² Стрільчук Л. Репресивна політика радянської влади щодо репатріантів у 1944–1953 рр. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. : колективна монографія* / за ред. О. Калішук, Л. Стрільчук, та О. Разиграєва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 345–347.

⁴³ Мелешко Н. Перевірко-фільтраційні пункти радянських органів внутрішніх справ на території України в період масової репатріації «переміщених

Наприклад, логістика транспортування репатріантів диктувала організацію ПФП у місті Любомль, яке було розташоване за 18 кілометрів від лінії державного кордону Союзу РСР, на ділянці Ковель-Ягодин залізничного шляху Холм-Ковель, що вів із Польщі до України. Пункт у Володимирі-Волинському розташовувався за 13 кілометрів від радянсько-польського кордону, однак, не мав залізничного сполучення із західними теренами⁴⁴, тому і кількість прибуваючих репатріантів тут була значно меншою, часто сюди прибували репатріанти у пішому порядку.

Про перші конкретні заходи щодо утворення ПФП красномовно свідчить доповідна записка надіслана на ім'я голови РНК УРСР М. Хрущова 18 вересня 1944 року, нарком внутрішніх справ республіки В. Рясним, у якій йшлося: «Начальники перевірконо-фільтраційних пунктів, призначені НКВС СРСР, прибули на ввірені їм пункти та спільно з начальниками НКВС у Львівській, Дрогобицькій і Волинській областях із перших чисел вересня цього року приступили до організації пунктів. Разом із ними прибули голови фільтраційних комісій і частина працівників пунктів. Решта працівників продовжують ще прибувати...»⁴⁵.

Найпершим 8 вересня 1944 року розпочав приймати контингент ПФП у Мостиську (Львівська область). На пункт у Хирові (Дрогобицька область) перші репатріанти прибули 10 вересня. Рава-Руський перевірконо-фільтраційний пункт почав фільтрацію переміщених осіб 12 вересня, а Володимир-Волинський, Любомльський і Яворівський – прийняли поверненців на перевірку 15–16 вересня 1944 року⁴⁶.

Розпочавши створювати з осені 1944 року мережу ПФП на території Української РСР, органи НКВС СРСР зустрілися з цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних проблем. Наприклад, уже на етапі розбудови перевірконо-фільтраційних пунктів на заваді їх ефективному функціонуванню стала повоєнна розруха: відсутність пристосованих приміщень для облаштування ПФП, дефіцит будівельних матеріалів, брак медико-санітарного обладнання та медикаментів, відсутність

осіб» (1944–1945 pp.): організаційно-структурний аспект. URL: file:///C:/Users/G50/Downloads/Nzzui_2012_32_28.pdf

⁴⁴ Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор). Монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. С. 145–147.

⁴⁵ ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС СРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян після звільнення території України від тимчасової німецької окупації. (5 січня 1945 р. – 31 грудня 1945 р.). Ф. Р-2, оп 7. спр.. 3025, арк. 5.

⁴⁶ Там само. арк. 5 зв., 6 зв., 9.

будь-яких меблів, білизни, нестача продуктів харчування. У зимовий період серед нагальних потреб для роботи ПФП стали паливо, одяг та взуття для громадян, що проходили фільтрацію.

До об'єктивних труднощів додавалося і небажання місцевих органів державної влади і самоврядування, управлінь НКВС, військових частин і прикордонників, співпрацювати з керівництвом перевірконо-фільтраційних таборів у справі їх облаштування і забезпечення. Причини складності цих стосунків коріняться у традиційному для централізованого державного апарату тоталітарної держави міжвідомчому суперництві, а також у так званому «людському чиннику» – радянські чиновники різних рівнів, а надто на місцях, дивилися на справу фільтрації через призму культивованого режимом ставлення до репатріантів, як апріорі «людей другого сорту».

На думку Н. Мелешко практика початку репатріації засвідчила, що місцеві чиновники часто недооцінювали важливість роботи з репатріантами, ставились до неї несерйозно, вважаючи це питання тимчасовим і не надто важливим. Спершу вказівки союзних і республіканських органів репатріації місцевою владою або ігнорувалися взагалі, або виконувалися абияк. Низький рівень виконавської дисципліни підказував, що змінити ставлення місцевих керівників до репатріантів і добитися покращення роботи з ними можна, лише організаційно зафіксувавши відповідальність чиновників у виконавській вертикалі органів репатріації, продовживши її на обласний рівень⁴⁷.

Про умови та місця утворення ПФП красномовно свідчить доповідна записка надіслана на ім'я голови РНК УРСР М. Хрущова 18 вересня 1944 року, нарком внутрішніх справ республіки В. Рясним, де останній повідомляв: «У Володимирі-Волинському для перевірконо-фільтраційного пункту відведено будинок казарменого типу на 3000 осіб, що має 42 кімнати і розташований на території військового містечка... У Любомлі – виділено за рахунок житлового фонду 5 будинків на 56 кімнат, які здатні повністю прийняти та розмістити 3000 осіб⁴⁸.

⁴⁷ Потильчак О.В., Мелешко Н.Б. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945–1953): організація, функції, діяльність. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* № 262. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. С. 115.

⁴⁸ ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР / доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р.). Ф. Р-2, Рада народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР. оп 7. спр. 1727, арк. 5–7.

Досліджені нами архівні документи відомств пов'язаних із організацією репатріації та фільтрації на Волині та в Україні загалом, за 1944 рік рясніють фактами не прихованого саботажу, відомчого егоїзму, використання службового становища у корисливих цілях, зневаги до репатріантів і відвертого ігнорування не лише їхніх потреб, але й прямих вказівок і рішень урядових і партійних органів СРСР у царині забезпечення репатріації.

Наприклад, начальник перевірконо-фільтраційного пункту Любомля, підполковник держбезпеки А. Макаров у доповідній на адресу РНК Української РСР, датованій 10 жовтня 1944 року наголошував, що єдиною допомогою ПФП з боку районних партійних і радянських органів було «виділення одного хліва, що його було розібрано на виготовлення нар для розміщення спецконтингенту». За словами начальника ПФП, пункт потребував робітників-будівельників, у виділенні яких було відмовлено. «... Для розміщення спецконтингенту в гуртожитку немає жодного комплекту постільної білизни, в чому було відмовлено відділом постачання фронту»⁴⁹.

Інший документ, того ж таки начальника Любомльського пункту, підполковника А. Макарова засвідчує вкрай незадовільний стан забезпечення ПФП. Зокрема, у доповідній записці на адресу уряду Української РСР 10 жовтня 1944 року скаржився не лише на матеріально-побутову скруту, але й на повну байдужість районної влади у справі облаштування приміщень ПФП, його забезпечення найнеобхіднішим – будівельними матеріалами, меблями, паливом, транспортом, харчуванням, одягом і взуттям для репатріантів. Характеризуючи участь інших органів влади і військових у обладнанні ПФП він писав: «Районні органи нам не допомогли навіть у тому, щоб звільнити займану прикордонним загonom половину нашого будинку... Наразі прикордонний загін звільняючи приміщення, приводить їх до напівзруйнованого стану; знімають віконні рами та двері, виймають і вивозять із собою обладнання печей. У результаті... знову прийдеться займатися капітальним ремонтом цих приміщень...»⁵⁰.

Із збільшенням потоку репатріантів органи СРСР зазнали реорганізації, яка проявилася у їх суттєвому розширенні та організаційних змінах ПФП. Через збільшення кількості репатріантів

⁴⁹ ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР / доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р.) Ф. Р-2, оп.7. спр. 1730, арк. 26, 26 зв.

⁵⁰ Там само, арк. 26 зв.

на залізничних шляхах, що вели з Польщі НКВС Союзу РСР запланував реорганізацію існуючої мережі ПФП. У зв'язку з необхідністю реорганізації, 31 січня 1945 року з'являється наказ № 0054 за підписом заступника наркома В. Чернишова про передислокацію окремих перевірконо-фільтраційних пунктів.

Згідно наказу, передбачалося організувати два нові пункти, ліквідувавши попередньо ПФП у Яворові та Володимирі-Волинському, передислокувавши їх особовий склад, технічну базу та майно на нові місця розташування – в Одесу та на станцію Ковель (Волинська область) відповідно. Лімітна чисельність контингенту новостворюваних фільтраційних пунктів визначалася у 3000 осіб кожен.

На практиці ж, це рішення не було реалізовано повністю. ПФП у Яворові й справді ліквідували, а його особовий склад, майно та інші матеріально-технічні ресурси спрямували на забезпечення розгортання роботи перевірконо-фільтраційного пункту в Одесі, який у лютому-березні 1945 року розпочав свою роботу. А от у Ковелі ПФП розгорнуто так і не було (тут діяв ЗПП), а Володимирі-Волинський ПФП продовжував свою роботу найдовше з усіх установ цього типу в Україні – до кінця січня 1947 року. Цілком можливо, що зростаючий потік репатріантів на весні 1945 року, змусив переглянути владу рішення про ліквідацію ПФП у Володимир-Волинському.

Для прискорення перепуску репатріантів через державний кордон, одночасно з ПФП Головне управління прикордонних військ НКВС мало розгорнути в УРСР п'ять нових контрольно-пропускних пунктів – у Одеському порту, Опаліні, Вовчому перевозі, а на Волині такими пунктами стали Устилуг та Ягодин. Матеріально-технічне, речове та продовольче забезпечення новостворюваних ПФП покладалося на Управління військового постачання НКВС СРСР за рахунок фондів і ресурсів Управління тилу Червоної Армії⁵¹.

Потоки радянських репатріантів спочатку прибували до збірно-пересильних пунктів (де утримувалися від кількох днів до кількох тижнів), а далі направлялися у перевірконо-фільтраційні пункти. В останніх перевірка могла затягнутися на значно довший термін (до кількох років)⁵².

⁵¹ Мелешко Н. Перевірконо-фільтраційні пункти радянських органів внутрішніх справ на території України в період масової репатріації «переміщених осіб» (1944–1945 pp.): організаційно-структурний аспект. URL: file:///C:/Users/G50/Downloads/Nzzui_2012_32_28.pdf

⁵² ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС СРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян після звільнення території України від тимчасової німецької окупації. (5 січня 1945 р. -31 грудня 1945 р.). Ф. Р-2, оп. 7. спр. 3025. арк. 20–24.

Справа організації ЗПП та ПФП покладалася на керівництво та відділи репатріації військових округів. Функції перевірки та фільтрації контингентів ПФП і ЗПП повністю залишалися в компетенції НКВС, НКДБ та органів військової контррозвідки «СМЕРШ».

Як видно із документів Центрального державного архіву Вищих органів влади та Управління України, найбільший пік напливу репатріантів припадає на червень-серпень 1945 року, період перших місяців після закінчення війни у Європі. Сотні тисяч радянських ПО були зібрані у фронтових ЗПП для їх перевезення в СРСР. Для прикладу наведемо статистику фільтрації по Володимир-Волинському ПФП: фільтраційна комісія пункту впродовж березня 1945 року перевірила 1403-х репатріантів, тоді як у попередній місяць кількість таких складала всього лише 182, а в січні тільки 24 особи. Впродовж квітня-травня та перших десяти днів червня 1945 року цей пункт «профільтрував» вже 3414 репатріантів⁵³.

Від початку своєї діяльності в УРСР ПФП мали величезне навантаження як транзитні пункти. Тут проводилася проміжна перевірка і відбір репатріантів із інших регіонів СРСР, після чого більшість із них доправлялися на місця свого постійного мешкання. Аналіз наявної у матеріалах відділу в справах репатріації РНК УРСР відомчої статистики свідчить про велику кількість таких осіб вже на початковому етапі репатріації. Із понад 11 500 осіб, які у вересні-грудні 1944 року пройшли фільтрацію на ПФП України, транзитних репатріантів зареєстровано майже 5000 осіб⁵⁴.

У Центральному державному архіві Вищих органів влади та Управління України знаходимо ряд документів, які чітко вказують на те, що у Молдавській РСР чи БРСР здійснювали лише транзит репатріантів, а перевірка та фільтрація останніх проходила в УРСР. Наприклад, у Доповідній записці про неправильне транспортування репатріантів гродненським табором читаємо: «Гродненський

⁵³ ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР / доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р.). Ф. Р-2. – Рада народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР. оп. 7. спр. 1727. арк.. 24, 34, 35.

⁵⁴ ЦДАВО Укр. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, відряджених в області для надання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової окупації. Т.ІІІ. (1 серпня 1945 р. – 25 листопада 1945 р.). Ф. Р-2. оп. 7. спр. 3024.

пересильний табір № 312, що займається транспортуванням репатріантів в усі області УРСР, порушує умови транспортування. З боку адміністрації табору прослідковується порушення, щодо комплектування ешелонів з репатріантами, за принципом регіональності довоєнного проживання. Керівництво табору ухиляється від належного комплектування ешелонів. Наприклад, репатріанти, вихідці з Волинської області, відправлені у східні райони УРСР. Головна причина, такого не нормального явища в тому, що репатріанти не отримали необхідних документів....»⁵⁵.

Для ефективнішої роботи ЗПП та ПФП було зініційовано створення, більш дрібних, обласних управлінських структур репатріації та фільтрації. Згадана ініціатива виходила саме від української сторони, про що свідчить лист тодішнього Голови РНК республіки М. Хрушова на адресу заступника Голови союзного уряду В. Молотова від 20 березня 1945 року. Основними аргументами Києва на користь подовження вертикалі органів репатріації, було очікування повернення найближчим часом на територію республіки величезної кількості (понад два мільйони) репатріантів і необхідність перевезення через Україну значного числа транзитних репатріантів⁵⁶.

Пік навантаження в роботі пунктів припав на червень-липень 1945 року. З січня по жовтень 1945 року через ПФП в Україні пройшло близько 175000 осіб⁵⁷. З початку 1946 року потік репатріантів через державний кордон багатократно зменшився, і МВС СРСР розпочало їх ліквідацію, що розтягнулося у часі до лютого 1947 року.

Важливою складовою процесу повернення радянських громадян, що побували на окупованій території були питання пов'язані із їх переміщенням на терени СРСР. Транспортування репатріантів на територію Української РСР було одним з основних завдань радянських органів репатріації. Управління уповноваженого РНК СРСР з репатріації у співпраці з штабами фронтів і тилловими органами Червоної Армії

⁵⁵ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Ф. Р-2. оп. 7. спр.5785. Литування з Радою Міністрів і міністерствами. арк. 52.

⁵⁶ Потильчак О.В., Мелешко Н.Б. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945–1953): організація, функції, діяльність. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* № 262. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. С. 115–116.

⁵⁷ Мелешко Н.Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944–1953): організація, структура, функціонування : автореферат дисертації канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. К., 2014. С. 10.

доправляли репатріантів із радянських зон окупації в Європі до державного кордону СРСР потягами, автотранспортом, або пішки.

В Україні питаннями перевезення репатріантів опікувалися відділи репатріації різних рівнів. На початку репатріації, перевезення з прикордонних ПФП НКВС до місць призначення не завдавало владі особливих проблем і було безкоштовним. З початком масової репатріації потік репатріантів багатократно зріс. Добиралися репатріанти додому попутними потягами, автомобільним і гужовим транспортом, а часом і пішки. Наприклад, з липня до початку жовтня 1945 року Ковельська залізниця перевезла 116 000 репатріантів⁵⁸.

У час найбільшого потоку репатріантів, частими були випадки, коли ешелони з поверненнями формували не враховуючи регіонів їх проживання. Доволі різнилася ситуація на завершальному етапі репатріації, коли спав масовий потік. Поодинокі поверненці з середини 1946 року уже перевозилися в окремих вагонах пасажирських потягів, ізольовано від інших пасажирів. Така різка зміна ситуації пояснюється тим, що до весни 1946 року основна маса радянських ПО, що перебували у радянській зоні окупації, були повернуті в СРСР, а ПО із західних окупаційних зон, що репатріювалися союзниками, були забезпечені окремим транспортом і без затримок, цілими ешелонами, відправлялися в ПФП, як правило оминаючи ЗПП.

Показовим є облік репатріантів, що проводився збірно-пересильними пунктами. Окремо облікувалися цивільні репатріанти та військовополонені, цивільні репатріанти обліковувалися за статевими та віковими показниками. У ЗПП репатріанти затримувалися, як уже зазначалося вище, зовсім не на довго, тому в архіві, є десятки томів із статистикою окремих ЗПП. Наприклад, у «Повідомленні про рух цивільного населення і військовополонених по Ковельському ЗПП станом на 1.02.1946 року» читаємо⁵⁹:

⁵⁸ ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР / доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р.). Ф. Р-2. Рада народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР. оп. 7. спр. 1727. арк. 47.

⁵⁹ Стрільчук Л., Добрянський О. Репресії радянської влади щодо військових та цивільних осіб, які побували на окупованій території (1944 – 1953 pp.): пошуки у пам'ятєвому просторі. *Stalin's repressions against the population of the western regions of Ukraine (1939–1953): social and personal dimensions, politics of memory : Collective Monograph* / ed. V. Ilnytskyi. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. Р. 109–111.

Направлені на перевірку та фільтрацію утримувалися в зоні за колючим дротом, не мали права виходу у місто, а також права листування з рідними. Тривалість перевірки у ПФП складала від кількох місяців до кількох років. Особи, які успішно пройшли перевірку отримували довідки, котрі на певний час заміняли документи⁶⁰.

Про важливість залучення утриманців перевірконо-фільтраційних таборів до відбудови об'єктів народного господарства УРСР, та про необхідність їх робочих рук загалом свідчить цілий пласт документів Центрального державного архіву Вищих органів влади та Управління України. Зокрема, на підтвердження даної тези наведемо наступний приклад, у збірно-пересильних пунктах та ПФП працювала ціла армія агітаторів, завданням яких було зорієнтувати утриманців перевірконо-фільтраційних пунктів на роботу у тих галузях наодного господарства в який найгостріше потребувалася робоча сила⁶¹. Окрім того, згідно з інструкціями агітаторів, які надсилалися в обласні відділи репатріації, пріоритетними галузями де репатріанти мали працювати свою провину за перебування на роботі в Райху, були промисловість та сільське господарство, а також завданням агітаторів було переконати людей, що проходили фільтрацію, у правильності репатріації та фільтрації і методів, якими вони здійснювалися⁶².

Принагідно зауважимо, що агітатори репатріаційних органів, що працювали в перевірконо-фільтраційних пунктах отримували досить високу платню, підтвердженням чому, знову ж таки, слугують фінансові звіти у фондосховищах Центрального державного архіву Вищих органів влади та Управління України⁶³. «...Обласний виконком просить перерахувати на наш рахунок у Луцьку, кошти в заміщення виданих згідно із Вашими інструкціями організаторам-агітаторам у 1945 році 54 тис. рублів і оплату на пред'явлений авансовий звіт агітатору тов.. Розуменко, в сумі 1 528 руб. 50 коп...»⁶⁴. Такі та схожі документи склали чималу частину у листуванні обласних відділів у справах репатріації з центральною владою.

⁶⁰ Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор). Монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. С. 162–163.

⁶¹ ЦДАВО Укр . Рада Міністрів Української РСР. Листування з центральними та обласними установами УРСР з фінансових питань репатріації. Ф. Р-2, оп. 7, спр. 4258, арк. 114.

⁶² Там само, спр. 4259, арк.192–194.

⁶³ Там само, спр. 4258, арк. 114.

⁶⁴ Там само, арк. 117.

Наведені факти та проаналізовані документи дозволяють зробити висновок про те, що влада була зацікавлена у двох моментах: по-перше, як найдовше затягувати перевірку; по-друге, аби якомога більша кількість людей не пройшла успішно перевірку, що б забезпечило примусове використання праці фільтрантів на необхідних об'єктах.

Зменшення потоку репатріантів наприкінці 1945 року та структурно-організаційні зміни у системі ПФП НКВС СРСР призвели до їх скорочення. Станом на 1 січня 1946 року продовжували працювати та здійснювати фільтрацію репатріантів лише три фільтраційні установи на Волині. До того ж, початок 1946 року в системі перевірконо-фільтраційних установ НКВС позначився глибокими та принциповими структурними змінами. Потік репатріантів через державний кордон значно зменшився, а відтак зменшилось і навантаження на фільтраційні комісії, центр відверто втратив інтерес до роботи перевірконо-фільтраційних пунктів, що тепер вже не вважалася завданням першочергової державної ваги⁶⁵.

За таких умов з'явилася можливість для певного пом'якшення існуючого жорсткого централізму в системі установ перевірки та фільтрації репатріантів. Спробу такої керованої «децентралізації» союзне НКВС здійснило ще у квітні 1945 року, коли на адресу наркомів внутрішніх справ республік і начальників обласних управлінь НКВС було надіслано відповідного директивного листа В. Чернишова. В ньому йшлося про намір підпорядкувати перевірконо-фільтраційні табори безпосередньо регіональним органам наркомату. Характерно, що НКВС намагалося це зробити в межах існуючих штатів і фонду зарплати співробітників⁶⁶.

Початок літа 1947 року приніс значні зміни у систему роботи відділів зі справ репатріації виконкомів обласних рад. Ці зміни були пов'язані із завершенням масового потоку репатріантів, що надходили з Європи. 24 червня 1947 року завідувач відділу у справах репатріації Ради Міністрів Української РСР М. Зозуленко надіслав усім керівникам обласних відділів листа, яким повідомляв про зміни в організації оперативного обліку репатріантів, а також наголошував на необхідності

⁶⁵ Стрільчук Л. Репресивна політика радянської влади щодо репатріантів у 1944 – 1953 рр. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр.* : колективна монографія / за ред. О. Калішук, Л. Стрільчук, та О. Разиграєва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 349.

⁶⁶ Мелешко Н. Перевірконо-фільтраційні пункти радянських органів внутрішніх справ на території України в період масової репатріації «переміщених осіб» (1944 – 1945 рр.): організаційно-структурний аспект. URL: file:///C:/Users/G50/Downloads/Nzzui_2012_32_28.pdf

підготовки та подання до Києва, не пізніше 25 липня 1947 року, підсумкових звітів про роботу відділів репатріації виконкомів обласних рад за весь період діяльності останніх⁶⁷.

Ще раз акцентуємо, що основний потік радянських репатріантів припадає на 1945–1946 роки, – це були особи, які втрапили у радянську зону окупації. Звідти усі без винятку в обов'язковому порядку були репатрійовані в СРСР. Дещо по іншому виглядала справа з репатріацією радянських ПО із західних окупаційних зон. Цей процес розтягнувся на значно довший період: 1945–1951 роки, і у 1947–1951 роках фільтрації піддавалися головним чином особи, що репатріювалися із західних окупаційних зон. Не дивлячись на те, що відповідні угоди союзниками і СРСР були підписані ще 23 травня 1945 року у місті Галле⁶⁸. Йдеться про «План передачі через лінію фронту колишніх військовополонених і цивільних осіб звільнених Червоною Армією і військами союзників». Велика Британія, США та СРСР поставили підписи під документом, який, окрім усього іншого закріплював принцип обов'язкової репатріації радянських громадян. Тижнем пізніше, 29 червня, аналогічну угоду було підписано і з Францією⁶⁹.

Частина радянських ПО, що перебували у західних окупаційних зонах впродовж 1945–1946 років добровільно повернулися в СРСР, а ті, хто не бажав повертатися в країну соціалізму і стали на наступні роки предметом гострої політичної боротьби. Було створено спеціальні офіцерські групи при відділах репатріації, які мали своїм завданням працювати у західних окупаційних зонах і повернути в Союз РСР якомога більше громадян. Ці репатріаційні працівники розшукували на місці, в УРСР, і, зокрема, на Волині, родичів переміщених осіб, які не бажали повертатися на радянську Батьківщину і через них, намагалися впливати на рішення радянських ПО у західних окупаційних зонах. Саме тому, наприкінці 1947 – на початку 1948 років у практичній діяльності республіканських органів репатріації, зокрема обласних

⁶⁷ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Листування з центральними та обласними установами УРСР з фінансових питань репатріації. Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5849, арк.18.

⁶⁸ Срілчук Л.В. Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. *Проблеми гуманітарних наук*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія / ред. кол. Василь Ільницький (головний редактор) та ін. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. Випуск 4/46 (2020). С. 337–341.

⁶⁹ Советско-французские отношения во время Великой Отечественной войны. 1941–1945. Документы и материалы в 2-х томах / Под ред.. М. Адамшина. М., 1983, Т. 2. С. 358.

відділів, активізувався такий напрям роботи, як підготовка та надси-
лання листів до українських громадян, які у статусі переміщених осіб
досі перебували в західних зонах окупації Німеччини або ж в інших
країнах Західної Європи, та становили для радянського режиму інтерес
як потенційні репатріанти⁷⁰.

Діяльність радянських репатріаційних місій на території західних
союзників, також може бути окремим предметом для наукової
розвідки, ми ж зауважимо, що після завершення репатріації громадян
із радянської зони окупації, розпочинається нова репатріаційна хвиля
із західних окупаційних зон, яка, по-перше, значно розтягнулася у часі
(друга половина 1946–1951 роки), а по-друге, репатрійовані особи
із західних окупаційних зон піддавалися особливо ретельній, тривалій
і принизливій перевірці.

Так, до переміщених осіб, що були репатрійовані із західних окупа-
ційних зон застосовувалися особливо суворі методи перевірки та фільт-
рації, як і особливо жорстокі заходи покарання. А між тим, ці люди
були винні хіба в тому, що їх визволення з німецького полону було
здійснено військами союзників. Практично усіх репатріантів із західних
окупаційних зон звинувачували у шпигунстві, іменували агентурою
англо-німецьких розвідок, диверсантами, тощо⁷¹. Виснажені важкою
працею, голодом та хворобами репатріанти часто помирали у фільтра-
ційних таборах, не дочекавшись закінчення фільтрації. Про ці факти
свідчать документи архіву.

Як приклад, наведемо довідну записку начальника Ковельського
ЗПП № 325. «... Доповідаю, що прибулий із Франції в ешелоні
№ 50528 репатріант Притула М.З., 1912 року народження, прибув
у табір на ЗПП у важкому стані (хворий на туберкульоз). 4.11. 1947 р.
Притула М.З. помер. В результаті розтину тіла було підтверджено,
що причиною смері став туберкульоз гортані, легень, черевини....
Похоронений Притула М.З. на ковельському міському кладовищі
6.11.1947 р. Родичів, при його реєстрації, вказано не було, померлий
був уродженцем Львівської області. Командир ЗПП-325 Кічадзе»⁷².

⁷⁰ Потильчак О.В., Мелешко Н.Б. Відділи у справах репатріації виконкомів
обласних Рад Української РСР (1945-1953): організація, функції, діяльність.
Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. № 262. Черкаси:
Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. С. 119.

⁷¹ Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР
після Другої світової війни (український вектор). Монографія. Луцьк: ВАТ
«Волинська обласна друкарня», 2007. С. 157.

⁷² ЦДАВО Укр.. рада Міністрів Української РСР. Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5832.
Литування з Радою Міністрів і міністерствами. арк. 94.

Такі документи, у чималій кількості зберігаються у фондах Центрального державного архіву і проливають світло на різницю у статистиці між прибулими і відправленими репатріантами на ЗПП та у ПФП у Волинській області.

Жахливі умови у які втрапляли репатріанти у ЗПП та ПФП ілюстрували відношення влади до власних громадян, що побували на окупованих територіях. Часто умови утримання репатріантів були гіршими аніж у німецькій неволі. На прикладі архівної справи 5832 «Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів у справах репатріації в областях Української РСР» пропонуємо прослідкувати роботу Ковельського ЗПП-325 у липні 1947 року. Робота цього збірно-пересильного пункту, як свідчить аналіз архівних документів, є доволі типовою, для усіх інших пунктів на території Української РСР.

Умови прийому і утримання людей ілюструє архівний документ, що став уже свого роду хрестоматійним, оскільки цитований не одні дослідником. Ми розшукали його у архівосховищі і цитуємо повністю:

«Доповідна записка про готовність збірно-пересильного пункту № 325 у м. Ковелі до прийому репатріантів.

Ковельський ЗПП до прийому репатрійованих громадян на даний час не готовий з таких причин:

1. В таборі 13 землянок для розміщення репатрійованих громадян. Вони збудовані восени 1946 року, роботи по їх будівництву були проведені погано, стіни і перекладки зроблені із тонкого лісу і не суцільні, а з проміжками по 30-40 см., ці проміжки закладені хмизом. На даний час стіни і стеля покрилися грибком, перегнили, в результаті чого у багатьох місцях попровалувалися. Не у всіх землянках є печі, вікна, двері і нари. Із 13 землянок можна привести у задовільний стан тільки 6 на 720 чол. Роботи по їх ремонту виконані силами табору.

2. Крім землянок у таборі № 1 є барак літнього типу на 600 чоловік, де можна розмістити людей лише літом. Дах бараку протікає і вимагає ремонту. В таборі № 2, що по вулиці Кірова, теж є 4 бараки літнього типу, але і вони вимагають ремонту.

3. Харчоблок абсолютно не придатний для обслуговування репатріантів, дах треба перекрити, треба зробити полиці, підлогу, переробити печі, які через протікання даху розмокли і розвалилися, слід зробити кімнати для розділки продуктів і миття для посуду. Немає їдальні.

4. Пекарня вимагає капітального ремонту: слід перекрити дах. Із 6 печей – 4 розвалилися зовсім. Не вистачає форм для випікання хліба.

5. Освітлення табору забезпечує електростанція Центральної бази МВЕ № 3602, яка подає струм з великими перебоями і всього на 8 точок (ламп). Щоб забезпечити електроосвітленням весь табір нема

проводу, ламп, ізоляторів, вимикачів та ін. електроапаратури. Керосинових ламп нема і керосин не відпускається.

6. Транспорт табору складається з 4-х вантажних автомобілів, з яких один трофейний (зовсім не придатний для їзди і може бути розібраний і використаний лише на запчастини), дві машини «Форд-6» – вимагають капітального ремонту. Резина на 80 % вимагає заміни.

Бензин по нарядях Ковельська автобаза відпускає з великими переборами, тому табір часто не має можливості привезти дров для кухні. На випадок прибуття ешелону з репатріантами не буде чим перевезти їх з станції до табору. В таборі немає коней для внутрішніх перевезень.

7. Клуб табору вимагає ремонту ... вікна, які були заклеєні замість скла тонким папером – порвалися... занавіс зроблений з мішковини, немає освітлення. Фільми для табору база не відпускає. На території табору немає радіомережі для трансляції радіопередач.

Передплачені газети та журнали для табору видаються не повністю, замість 15 екземплярів газети «Правда» – всього 5 екземплярів, журнал зовсім не отримується. Художньої літератури дуже мало, нема запланованих шашок, шахмат, доміно, музичних інструментів.

8. Забезпечення речовим майном репатріантів дуже погане. Постільної білизни нема, ремонтувати її нема чим, ремонтним матеріалом для одягу і взуття не забезпечені. Нема пральні і посуду для прання білизни репатріантів. Лазня і дезкамера вимагають капітального ремонту. Немає сушок для білизни на зимовий період.

9. Забезпечення продовольством задовільне з фондів МВС. А друга частина продовольства з фонду Міністерства торгівлі – погана. І, хоча заявку зробили за 15 днів до прибуття ешелону – продуктів не дали (довелся просити продукти у Ковельському Смешторге в кредит).

10. Меблів у таборі нема ніяких, окрім поломаних кількох столів і табуреток, ремонтувати їх нема кому.

11. Протипожежним інвентарем табір не забезпечений.

12. Взуттєва майстерня і ательє не забезпечені ремонтним матеріалом і інструментом. Нема відповідальної людини за її роботу, бо по штату така посада не передбачена.

13. Табір не огорожений.

14. Приміщення для санчастини і аптеки не відповідають своєму призначенню, нема приміщення для стаціонару, нема можливості ізолювати інфекційних хворих.

15. Особовим складом табір укомплектований на 80 %. Є 40 чоловік солдат, сержантів та офіцерів, які виконують свої функціональні обов'язки і несуть караульну службу.

16. Робочої сили в таборі нема. Для виконання ремонтних робіт необхідно 100 чоловік на 50 робочих днів. Для дрібного ремонту нема засобів. Для побілки приміщень Ковельська КЕЧ виписала 100 кг. крейди (на 25 крб.) – грошей не було, довелося платити свої власні.

17. Є заготовлені дрова, але привезти їх нема чим (340 куб м.). на зиму необхідно 3 000 куб м. – заготовити нема ким.

18. Відправка репатріантів, які поїдуть пасажирськими поїздами пов'язана з труднощами перевезення їхнього багажу. Залізниця приймає багаж лише до 50 кг., а у репатріантів, сімей буває багаж до 100 кг., відправити товарними вагонами цей багаж вони не можуть, позаяк їдуть на абсолютно нові місця, (часто не знають, де опиняться самі, або ж багаж доставляють на протязі 2 місяців, а їм же цей час треба якось жити). До того ж, за відправку багажу треба платити гроші, а у репатріантів їх нема.

19. Табір не має квартир для розміщення офіцерського складу, так як бувше командування табору в 1945–1946 роках ремонтувало будинки приватних осіб і не оформило документів. Всього було відремонтовано 10 будинків, а в даний час ці будинки зайняті їх власниками і офіцерів нема де розмістити.

Комендант ЗПП-325 м. Ковеля, майор Ільїних 07.07. 1947 р.»⁷³.

Натомість, М. Зозуленко у Ковельський ЗПП-325, 10.07.1947 року відповідає телеграмою наступного змісту: «У зв'язку і масовим прибуттям репатріантів на Ковельський ЗПП-325 терміново виготовити і розвісити плакати на станції Ковель і у ЗПП-325 наступного змісту: «Хай живе Радянська соціалістична Україна – невідємна частина Союзу РСР» – 50 екземплярів, та плакати з лозунгом «Братерський привіт радянським громадянам, що повертаються на свою Батьківщину!» – 50 екземплярів»⁷⁴.

Комендант ЗПП-325 м. Ковеля, майор Ільїних 10.07.1947 року шле телеграму у відповідь: «Повторно прошу (попередня телеграма від 2.07.1947 р.), збезпечити пункт бланками списків та анкет репатріантів (для реєстрації та попередньої фільтрації), у кількості 7 тис. екземплярів. В зв'язку з масовим прибуттям репатріантів, бланки необхідні терміново. Виготовити бланки власними силами не можемо, немає жодного листка паперу і грошей нема, щоб замовити бланки у типографії. Майор Ільїн.»⁷⁵.

⁷³ ЦДАВО Укр., рада Міністрів Української РСР. Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5832. Литування з Радою Міністрів і міністерствами., арк. 21–22.

⁷⁴ Там само, арк. 35.

⁷⁵ Там само, арк. 31.

Далі у цій справі зустрічаємо кілька десятків телеграм, у яких інформується Київ та Москва про номери ешелонів і кількість прибули на ЗПП-325 репатріантів, наприклад: «В Ковельський ЗПП-325 прибув ешелон № 503700 з репатріантами у кількості 722 осіб, з яких 265 чоловіків, 188 – жінок, 269 – дітей та підлітків... 26.07.1947 р.»⁷⁶, «...1.08.1947 р. у Ковельський ЗПП-325 прибув ешелон № 50375 в кількості 732 людини, з них 361 – чоловіки, 211 – жінки, 105 – діти....»⁷⁷ і т.д.

Як видно із документів архівної справи, репатріанти прибували і прибували, не дивлячись на пропускну спроможність ЗПП, а з відправленням їх у перевірочно-фільтраційні табори постала проблема, оскільки не виділявся транспорт. Уже 8.08.1947 року майор Ільїних шле М. Зозуленку відчайдушну телеграму наступного змісту: « ... У ковельському пункті через відсутність вагонів 13 днів затримується близько тисячі осіб, які чекають відправлення у ПФП УРСР....люди хворіють, ліміт харчів вичерпано, настрої людей вкрай негативні, прошу Вашого розпорядження про термінову подачу порожняка для репатріантів на станцію Ковель (50 вагонів)...»⁷⁸.

Даний приклад далеко не поодинокий. З самого початку діяльності перевірочно-фільтраційні пункти НКВС на території Волині відчували значне транзитне навантаження. Саме тут проводилася проміжна перевірка і відбір репатріантів з інших регіонів і республік СРСР. Аналіз статистики свідчить про значну чисельність таких осіб. Наприклад, з 11 500 чол., які у вересні-грудні 1944 року пройшли фільтрацію на ПФП НКВС СРСР на Волині, транзитних репатріантів було зареєстровано майже 6 тис. осіб⁷⁹.

Окрім того, аналіз документів даної групи привів нас до наступних висновків: особи, які мали важкі чи хронічні хвороби, досить швидко (у порівнянні з іншими), проходили фільтрацію, і, практично, в усіх випадках – успішно. Тобто, їх відпускали до дому, у місця довоєнного проживання, без направлення на роботу, так як на думку фільтраційних

⁷⁶ ЦДАВО Укр.. рада Міністрів Української РСР. Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5832. Литування з Радою Міністрів і міністерствами, арк. 49.

⁷⁷ Там само, арк. 57.

⁷⁸ Там само, арк. 68.

⁷⁹ Стрільчук Л. Непам'ятання та політика пам'яті в Україні щодо репресій проти радянських репатріантів. *Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939 – 1953): колективна монографія за ред. В. Ільницького*. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 117-119.

органів, вони не могли бути корисними як робоча сила⁸⁰. Даний висновок, слугує підтвердженням і тій тезі, що радянська влада була зацікавлена у максимальному залученню фільтрантів, як трудових ресурсів на відбудову країни, чи для роботи у тих, сферах, які відчували дефіцит робочих рук.

Однією з особливостей періоду перевірки та фільтрації є досить високий рівень організації соціально-культурного життя у таборах. Вважалося, що репатріанти під час перебування за кордоном зазнали негативного впливу, тому обов'язковим було проведення лекцій та доповідей серед них. Примусовим робітникам читались лекції, проводились бесіди на різноманітні теми суспільно-політичного життя, такі як: «4-й п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства СРСР», «Положення про вибори у Верховну раду СРСР і УРСР», «Права і обов'язки громадян СРСР», «Як робітники і селяни Росії під керівництвом комуністичної партії відстояли і відновили радянську владу»⁸¹.

Чимало «вчорашніх» бранців під охороною відправляли на заводи, копальні, шахти чи лісорозробки, для трудового «перевиховання». Та для того щоб отримати дозвіл на виїзд в інші місця чи регіони СРСР, або на виїзд до свого рідного міста, села, репатріанти-фільтранти змушені були вдруге проходити перевірку. Репатріанти непризовного віку (чоловіки й жінки) також розглядалися партійними та радянськими господарськими функціонерами як безправна робоча сила. Як правило чоловіки (особливо будівельних професій) на декілька місяців і більше затримувалися й безкоштовно працювали в розподільчих пунктах і таборах. Значна їх частина, не доїхавши додому, прямо в пересильних пунктах була мобілізована на різні будови СРСР⁸².

⁸⁰ Стрільчук Л., Добржанський О. Репресії радянської влади щодо військових та цивільних осіб, які побували на окупованій території (1944–1953 рр.): пошуки у пам'яттєвому просторі. *Stalin's repressions against the population of the western regions of Ukraine (1939–1953): social and personal dimensions, politics of memory : Collective Monograph* / ed. V. Ilnytskyi. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. P. 110–111.

⁸¹ Udot O. Creation and functioninc of the filtration camps in the USSR 1944–1945. *KELM. Knowledge, edukatio, law,management*. Łódź. № 3 (19)/ 2017. P. 264–265..

⁸² Стрільчук Л. Репресивна політика радянської влади щодо репатріантів у 1944–1953 рр. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. : колективна монографія* / за ред. О. Калішук, Л. Стрільчук, та О. Разиграєва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 348–350.

Надзвичайно складним був морально-психологічний стан у перевірко-фільтраційних таборах, адже сам факт повернення на Батьківщину і утримання в таборах за колючим дротом ламав дух більшості громадян, кожен зі страхом усвідомлював можливість своєї «неблагонадійності», а значить і неуспішної перевірки; неможливість одразу повернутися до сім'ї, подати звітку про себе, підозріле і принизливе ставлення представників влади, допити – все це важким тягарем висіло над кожным із мешканців таборів. Повоєнна розруха, недостатнє матеріально-технічне та медичне забезпечення перетворили перевірко-фільтраційні установи для радянських репатріантів на жахливу реальність, вирватися із якої, – було загальною мрією для всіх утриманців. Напівголодне існування, примусове утримання у важких умовах та примусова праця, постійні допити та перевірки, неможливість самостійно розпоряджатися власним життям – усе це, було реаліями радянської дійсності, у яку повернулися радянські переміщені особи.

Складність проведення перевірки та фільтрації радянських громадян, що були репатрійовані в СРСР на завершальному етапі війни та у перші повоєнні роки, полягала в необхідності проведення її в короткі терміни. Це пояснювалося недопустимістю скупчення в фільтраційних пунктах і таборах значних мас репатріантів, і відсутністю у радянських спецслужб відомостей про минуле більшості із тих, кого перевіряли. Для подолання цих труднощів була сформована багаторівнева система фільтрації, що включала кілька етапів.

Перший етап, або, так звана, первинна фільтрація, проводився ще за кордоном, у місцях збору радянських репатріантів – збірних таборах для цивільних репатріантів і збірно-пропускних пунктах для військово-службовців. Тут діяли перевірко-фільтраційні комісії (ПФК), що складалися із співробітників НКВС-НКДБ-СМЕРШ, чисельністю 30–50 чоловік. Їх головним завданням було в найкоротші терміни отримати первинні відомості про минуле репатрійованих громадян та їхні політичні погляди і відповідно до них розпорядитися їх майбутньою долею.

Репатріантів реєстрували, дактилоскопіювали, заповнювали опитувальні листи. За пропозицією Лаврентія Берії, термін перевірки жінок, людей похилого віку, дітей і підлітків не повинен був перевищувати 5 днів, колишніх військовополонених і чоловіків призовного віку – 10 днів⁸³. Після завершення перевірки, у випадку її успішного проходження, тобто в разі відсутності компрометуючих відомостей,

⁸³ Говоров И.В. Филтрация советских репатриантов в 40-е гг. XX века: цели, методы, итоги. URL:http://portalus.ru/modules/rushistory/rus_readme.php?subaction=showfull&id=128742

репатріанти-чоловіки призовного віку направлялися або на службу в діючу армію, або на роботу в трудові батальйони НКО СРСР.

Як свідчать архівні документи, в армію, після фільтрації, призивалися молоді люди, які досягли призовного віку під час окупації, і, були, наприклад, вивезені на примусові роботи, а також, близько половини колишніх військовополонених. Щодо трудових батальйонів, то у них втрапляли колишні військовополонені, до яких залишалися питання у перевіряючих органів, і чоловіки не призвані до Червоної Армії до німецької окупації. Чоловіки непризовного віку, непридатні до служби за станом здоров'я і жінки вирушали за місцем проживання для подальшої фільтрації⁸⁴.

Другий етап фільтрації, яку часто називають вторинною, здійснювалася на кордоні СРСР, у прикордонних таборах і ПФП. Тут репатрійованих громадян перевіряли оперативні групи НКДБ, НКВС і СМЕРШ, що передавали свої висновки у перевірконо-фільтраційні комісії, яку очолював представник НКВД. Для більшості репатрійованих перевірка тут займала від одного до декількох днів і представляла просту формальність⁸⁵.

Зовсім по іншому, складалася ситуація для тих переміщених осіб, які не пройшли успішно фільтрації на першому етапі. Ретельне вивчення їх справ, повторні допити, письмові пояснення, співставлення свідчень, – ось не повний перелік заходів, яким піддавалися ті, хто з яких-небудь причин не пройшли первинної фільтрації або на яких були отримані дані, що сприймалися оперпрацівниками спецслужб, як компрометуючі.

Третій, самий тривалий етап фільтрації наступав після повернення репатріантів в СРСР. Як уже йшлося вище, відносно колишніх військовополонених і «остарбайтерів», що проходили службу у військових частинах і робочих батальйонах НКО, їм проводили особливі відділи даних підрозділів. Перевірка цивільних громадян, які повернулися на місця довоєнного проживання, здійснювалася ПФК, створеними у районах фашистської окупації при всіх райвідділах, в

⁸⁴ ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР / доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р.). Ф. Р-2. Рада народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР. оп. 7, спр. 1727.

⁸⁵ Udot O. Creation and functioninc of the filtration camps in the USSR 1944–1945. *KELM. Knowledge, edukatio, law,management*. Łódź. № 3 (19). 2017. P. 264–265.

інших регіонах країни – при обласних управліннях НКВС, які, до речі, з 1946 року іменувалися МВС. В районні перевірконо-фільтраційні комісії входили, як правило, по два оперативних працівники міліції і держбезпеки. Очоловав комісію начальник відділу НКВД-МВС. Лише після підписання ним висновку перевірконо-фільтраційної комісії про результати фільтрації, перевірка вважалася завершеною, а репатріант отримував постійний паспорт. Як свідчать документи, саме цей процес розтягувався від кількох місяців до кількох років⁸⁶.

На всіх етапах фільтрації держперевірки проводилася на основі усталених в системі радянських спецслужб в 20–30-і роки прийомів і принципів роботи. Основна роль в її здійсненні відводилася застосуванню слідчих і оперативних методів⁸⁷. До перших відносилися допити громадян, що перевірялися і направлення запитів щодо встановлення їх осіб. На кожного фільтранта заводилася окрема фільтраційна справа (далі ОФС).

На всіх етапах фільтрації особа, що її проходила піддавався від п'яти до семи допитів, власноруч заповнював опитувальні листи з анкетними даними і пояснювала обставини при яких чи то потрапила до полону, чи то опинилася на примусових роботах, чи то обставини, за яких потрапила за межі СРСР. Під час допитів оперативники і слідчі з'ясовували минуле репатріантів, обставини, при яких вони опинилися в руках фашистів, їхню поведінку в полоні та окупації, відомі їм відомості про гітлерівських зрадників і посібників і антирадянської роботи серед полонених і «східних робітників»⁸⁸.

Обов'язковим запитанням під час допитів, було з'ясування, чи заарештовувався фільтрант фашистами, будучи на окупованих територіях, чи піддавався допитам німецькою владою (детально з'ясовувалася суть запитань, якщо такі допити мали місце). Встановлювалися факти

⁸⁶ ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР / доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р.). Ф. Р-2. Рада народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР. оп. 7, спр. 1727, арк. 34–47, 57–61, 112–116.

⁸⁷ Strilchuk L. Cauzele caracterului forțat al repatrierii ucrainenilor din zonele occidentale de ocupație în URSS, după al Doilea Război Mondial (1945–1951). *Codrul Cosminului*, XXII, 2016, No. 2, P. 269–270.

⁸⁸ ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР / доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р.). Ф. Р-2. – Рада народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР. оп. 7, спр. 1729, арк. 59–81.

перебування у спецтаборах, проходження служби в німецькій армії, перебування в госпіталах, будівельних чи інших батальйонах, що створювалися німцями, у німецьких установах, організаціях, або праці на підприємствах, тощо. Детально, також, фіксувалися факти репресій з боку окупантів стосовно фільтранта чи членів його сім'ї. Обов'язковою до заповнення була графа де вказувалося, як фільтрант втрапив за кордон: як військовополонений, як мобілізований чи виїхав добровільно⁸⁹.

Протоколи допитів і опитувальні листи фільтрантів, складені на різних етапах перевірки, зіставлялися і аналізувалися з метою виявлення суперечностей в їх відповідях. Окрім того, радянські репатрійовані громадяни перевірялися за оперативно-обліковими та розшуковим списками НКВД, НКГБ і СМЕРШ⁹⁰. Запити щодо фільтрантів прямували до органів безпеки і внутрішніх справ, партійні інстанції в усі зазначені фільтрантом на допитах місця колишнього проживання, роботи та служби⁹¹.

До оперативних методів фільтрації відносилися, насамперед, агентурна розробка осіб, що піддавалися фільтрації. На фільтрантів, підозрюваних в колабораціонізмі або політичній нелояльності заводилися справи-формуляри, в яких накопичувалися матеріали оперативного характеру. До них «підсаджувалася» (у камери чи бараки) агентура з метою встановлення фактів про їх співпрацю з ворогом.

Агентурно-інформаторські мережі створювалися при всіх органах фільтрації (збірних таборах і пропускних пунктах, перевірконо-фільтраційних пунктах, таборах і комісіях) з числа переважно самих репатріантів, які попередньо були завербовані для цієї роботи. Так, наприклад, в перевірконо-фільтраційному таборі НКВД-МВС № 317 діяв 251 інформатор, кожен із яких розробляв кілька фільтрантів⁹². Так інформатор

⁸⁹ Стрільчук Л. Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк, 1998. Випуск 3. С. 131–132.

⁹⁰ Стрільчук Л. Репресивна політика радянської влади щодо репатріантів у 1944–1953 рр. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр.* : колективна монографія / за ред. О. Каліщук, Л. Стрільчук, та О. Разиграєва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 349 – 350.

⁹¹ Говоров И.В. Фильтрация советских репатриантов в 40-е гг. XX века: цели, методы, итоги. URL:http://portalus.ru/modules/rushistory/rus_readme.php?subaction=showfull&id=128742

⁹² ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР / доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня 1944 р. – 21 грудня 1944 р.). Ф. Р-2. – Рада народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР. оп. 7, спр. 1729, арк. 93.

під оперативним псевдонімом «Чорний» в серпні 1945 року розробляв трьох фільтрантів, які перебували в таборі, інформатор під оперативним псевдонімом «Дзеркало» – сімох фільтрантів⁹³ і т.д.

Директиви НКВС пред'являли до майбутніх секретних інформаторів досить високі, наступні вимоги: відданість ідеям комуністичної партії, рівень освіти в обсязі середньої школи, широке коло зв'язків в колі фільтрантів, авторитет у середовищі фільтрантів. В більшості своїй співпрацю репатріантів зі спецслужбами пояснювалася наявністю на них у працівників каральної системи компрометуючих матеріалів або прагненням отримати додаткові пільги при перевірці та репатріації. Від інформаторів вимагалось виявляти серед репатрійованих «зрадників Батьківщини, осіб які знущались над радянськими громадянами або користувалися привілейованим становищем в Німеччині»⁹⁴.

Всього за останні військові місяці і в післявоєнний період в Радянський Союз було репатрійовано і профільтровано 5 457 896 радянських переміщених осіб. Архівні документи дозволяють зробити висновок, що інтенсивність фільтрації і методи її проведення залежали від особи, що перевірялася. Полегшений фільтрації, як уже зазначалося, підлягали жінки, діти і люди похилого віку. Найбільш довго і скрупульозно перевірялися наступні категорії репатріантів: колишні командири Червоної Армії, що побували в полоні (з точки зору влади зобов'язані виявляти більший особистий героїзм, ніж рядові солдати), особи звільнені військами західних союзників (як можливо завербовані англо-американськими спецслужбами і антирадянськими організаціями)⁹⁵, учасники Руху Опору в Західній Європі (на думку радянських спецслужб багато з документів, що засвідчують участь радянських громадян в партизанських загонах і підпільних організаціях в окупованих нацистами країнах Європи і таборах військовополонених були сфабриковані і використовувалися зрадниками для приховування своєї служби у німців) і репатріанти, які займали на окупаційних територіях і

⁹³ ЦДАВО Укр. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних комісарів Української РСР / доповідні записки, довідки, листи тощо (1 березня 1945 р. – 1 грудня 1945 р.). Ф. Р-2. Рада народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР. оп. 7, спр. 1739, арк. 97–105.

⁹⁴ Stîlchuk L. Cauzele caracterului forțat al repatrierii ucrainenilor din zonele occidentale de ocupație în URSS, după al Doilea Război Mondial (1945–1951). *Codrul Cosminului*, XXII, 2016, No. 2, P. 272–273.

⁹⁵ Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор). Монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. С. 91.

в таборах військовополонених дрібні адміністративні посади: перекладачі, бригадири, коменданти, десятники і т.д. Оскільки, на думку представників держбезпеки, останні, могли зайняти такі посади, лише за умови співпраці з гестапо.

За підсумками фільтрації щодо кожного перевіреного виносилося відповідний висновок, відповідно до якого він або ставився на облік в органах державної безпеки, або прямував для додаткової фільтрації в ПФТ, або заарештовувався, або його перевірка припинялася з направленням фільтраційної справи для постановки на оперативний облік в обласному управлінні НКВС-МВС.

Останнє означало для репатріанта благополучне завершення перевірки. Його ОФС, що включала документи первинної і вторинної фільтрації, облікові матеріали репатріанта, його особисті документи, вилучені під час фільтрації (наприклад, документи, видані німецькою владою) і дані агентури здавалося в архів управління НКВД-МВС. Натомість, замість тимчасового посвідчення особи (з яким репатріант не міг виїхати за межі району) йому видавався спочатку тимчасовий, потім постійний паспорт, оформлялася прописка.

Передача ж особи, що пройшла фільтрацію на особливий облік в органи державної безпеки (НКДБ-МДБ), означала, що хоча в ході фільтрації і не було встановлено фактів його зрадницької діяльності, він, на думку співробітників, які проводили перевірку, є сумнівним елементом і підлягає постійному контролю. ОФС фільтранта направлялася в обласне управління НКДБ-МДБ, де наявні на нього компрометуючі дані включалися до Збірника компрометуючих матеріалів, а сам репатріант піддавався подальшій агентурній розробці.

А підстав для взяття репатріантів на особливий облік, як свідчать архівні документи, було чимало. Наприклад, до таких підстав відносилися: будь-які відомості, в тому числі, що не підтвердилися, про його співпрацю з окупантами, наявність компрометуючих даних на фільтранта або його родичів в органах безпеки в довоєнний період, факти звільнення з гітлерівської неволі військами союзників, підтримка зв'язків, після повернення із закордоном (листування або просто отримання листа), неточності з пропискою, приховування фактів про перебування на окупованій території при поступанні на навчання або роботу, згадка імені репатрійованих (навіть в позитивному для нього сенсі) в показаннях викритих гітлерівських зрадників і пособників, робота в період окупації в німецьких адміністративних установах (аж до посади прибиральниці), добровільний виїзд до Німеччини на роботу, підтримка за кордоном приятельських відносин з іноземцями і співвітчизниками емігрантами і т.д.

На завершення зауважимо, що створенням репатріаційних органів та фільтраційних таборів радянська тоталітарна система чітко продемонструвала своє відношення до власних громадян: підозри, упереджене ставлення, тотальна недовіра – усе це чітко демонструвало, що фактично із довоєнного часу, політична атмосфера в радянському суспільстві не змінилася. Радянською тоталітарною владою було докладено значних зусиль аби повоєнне радянське суспільство було ізольоване від «неблагонадійних елементів», заради цієї мети витрачалися колосальні кошти, задіювалися значні людські та матеріальні ресурси. Створюваний десятиліттями міф про «чудове життя у соціалістичному суспільстві» продовжував підтримуватися і після війни, а тому допустити в радянський соціум осіб, які несли потенційну загрозу сформованому міфowi було небезпечно.

Волинь, як прикордонна область СРСР, поряд із іншим прикордонними областями, взяла на себе величезні потоки репатріантів, які, преретинаючи державний кодон, потрапляли у переповнені ЗПП та ПФП. Для багатьох українців (і не лише) у цих волинських установах вирішувалася їхня подальша доля. Волинь, фактично, стала одним із рубіконів радянської фільтраційної системи.

Громадянам, яким довелося пройти репатріацію і принизливі процедури перевірок та фільтрацій, фактично, війна закінчувалася лише за ворітьми перевірко-фільтраційних та збірно-пересильних пунктів. Над ними, та їх рідними, ще декілька десятиліть нависало тавро «перебував на окупованих територіях», яке багато в чому ускладнювало можливості навчання, вибору професії і т.д.

Олександр Добржанський
ORCID ID: 0000-0002-3817-188X

Людмила Стрільчук
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080